

**Х тармақ «Бекітілген терминдерге мониторинг жүргізу» тармағы
бойынша атқарылған жұмыстардың шығармашылық есебі**

Тапсырыс беруші: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитеті

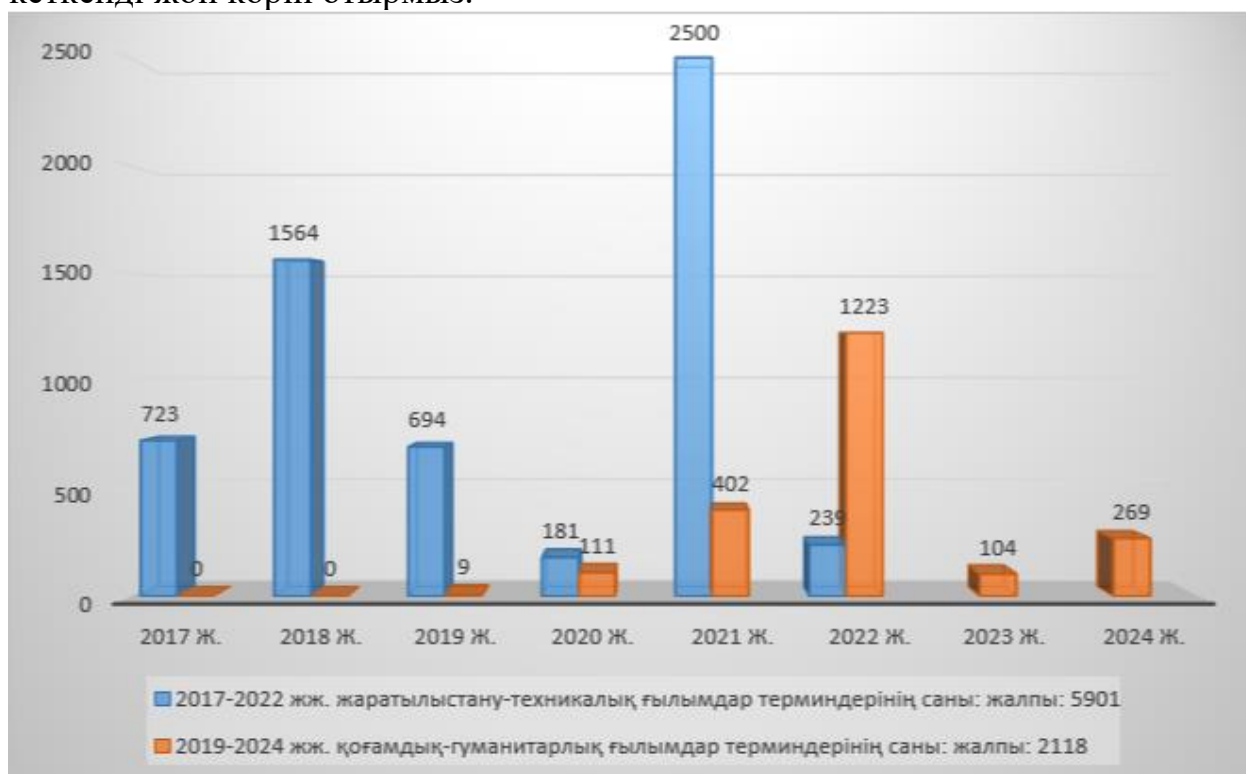
Өнім беруші: «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ

Негіздеме: 2025 жылғы 12 наурыздағы №1 келісімшарт

Астана, 2025 жыл

«Бекітілген терминдерге мониторинг жүргізу» атты жоба бойынша орындалған жұмыстардың ҚОРЫТЫНДЫ ЕСЕБІ

I Жоба аясында атқарылған жұмыстар ұлттық ғылым тілін, нормативтік құжаттар, іс-қағаздар т.б. тілін жетілдіруді көздейді. Жұмыста қазақ ұлттық терминологиялық қорын қалыптастырудың теориялық және практикалық негіздері (түгендеу, жүйелеу, реттеу т.б.) басшылыққа алынып, Мемлекеттік тілді дамыту жолында кездесіп отырған қиыншылықтардың бірі – терминологиялық жүйесіздік пен терминологиялық жұмыстардың практикалық жетімсіздігін толықтыру мақсатында бекітілген терминдер, оның ішінде қоғамдық-гуманитарлық және жаратылыстану-техникалық ғылымдар саласы бойынша қалыптастырылған терминжүйелердің синхронды жағдайы толық айқындалды. 2019-2024 жылдар аралығында бекітілген қоғамдық-гуманитарлық және 2017-2022 жылдар аралығында бекітілген жаратылыстану-техникалық терминдерінің саны мен көлемі нақтыланып, оларға түгендеу жұмысы жүргізілді. Нәтижесі төмендегі суретте берілген. Бір ескерте кететін жайт 2019 жылғы қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласындағы терминдерге бұған дейін мониторинг жасалған. Бұл мониторингте алдыңғы жасалған мониторингке белгілі бір себептермен кірмей қалған 9 термин қамтылды. Ал жаратылыстану-техникалық ғылымдар саласы бойынша былтыр терминдер көлемі шектен асып кетуі себепті кірмей қалған 2017 жылғы терминдерді биыл қарастырғанымызды да ескерте кеткенді жөн көріп отырмыз.

4.1 2019-2024 жылдар аралығындағы қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар терминдерінің саны: жалпы: 2118; оның ішінде:

2019 – 9; 2020 – 111; 2021 – 402; 2022 – 1223; 2023 – 104; 2024 – 269.

2017-2022 жылдар аралығындағы жаратылыстану-техникалық ғылымдар терминдерінің саны: жалпы: 5901; оның ішінде:

2017 – 723; 2018 – 1564; 2019 – 694; 2020 – 181; 2021 – 2500; 2022 – 239.

Бұл жерде бір ескерте кететін жағдай, биылға жоспарланған 8000 термин болуы себепті, 2022 жылдың тек 239 терминін ғана қамтып отырмыз. 2022 жылы бекітілген терминдер қорынан жаратылыстану-техникалық ғылымдар саласына жататын терминдер саны толық қамтылмады.

II Қоғамдық-гуманитарлық және жаратылыстану-техникалық ғылымдар көптеген салаларды қамтып, түрлі терминологиялық жүйелерді құрайтыны белгілі. Әрбір терминнің саласын анықтау үшін ұғымдарды жіктеп, анықтап, оларды білдіретін терминдер бір-бірімен тығыз байланыста және бірігіп терминологиялық жүйе құрайтынын ескеру қажет. Себебі, оқшауланған, тәуелсіз термин болмайды. Кез келген термин жалпы бір (немесе бірнеше) терминологиялық жүйеде белгілі бір орын мен мәнге ие болып келеді. Аталған міндетке сәйкес әрбір терминінің терминологиялық жүйесі (дефинициясына сәйкес) нақтыланып, саласы айқындалды:

4.1.2 Терминдердің саласын айқындау	2118
(қоғамдық-гуманитарлық):	
ісжүргізу	231
2019	1
2020	0
2021	65
2022	141
2023	0
2024	24
спорт	46
2019	8
2020	0
2021	0
2022	10
2023	28
2024	0
әскери іс	481
2019	0
2020	111
2021	130
2022	234
2023	0
2024	6

баспа ісі	134
2019	0
2020	0
2021	134
2022	0
2023	0
2024	0
экономика	279
2019	0
2020	0
2021	49
2022	94
2023	53
2024	83
заң	52
2019	0
2020	0
2021	2
2022	49
2023	0
2024	1
педагогика	34
2019	0
2020	0
2021	2
2022	17
2023	0
2024	15
лингвистика	18
2019	0
2020	0
2021	16
2022	0
2023	0
2024	2
әдебиет	1
2019	0
2020	0
2021	1
2022	0
2023	0
2024	0
әлеуметтану	327
2019	0

2020	0
2021	0
2022	324
2023	3
2024	0
саяси	34
2019	0
2020	0
2021	0
2022	7
2023	0
2024	27
психология	2
2019	0
2020	0
2021	0
2022	2
2023	0
2024	0
діни	3
2019	0
2020	0
2021	0
2022	3
2023	0
2024	0
мәдениет және өнер	2
2019	0
2020	0
2021	0
2022	2
2023	0
2024	0
тарих	3
2019	0
2020	0
2021	0
2022	0
2023	0
2024	3
*	471
2019	0
2020	0
2021	3

	2022	340
	2023	20
	2024	108
4.1.2	Терминдердің саласын айқындау:	5901
	химия	32
	2017	2
	2018	10
	2019	0
	2020	0
	2021	8
	2022	12
	медицина	1740
	2017	664
	2018	12
	2019	97
	2020	2
	2021	822
	2022	143
	энергетика	152
	2017	38
	2018	77
	2019	0
	2020	0
	2021	37
	2022	0
	көлік	23
	2017	3
	2018	2
	2019	8
	2020	6
	2021	3
	2022	1
	механика	129
	2017	3
	2018	2
	2019	0
	2020	101
	2021	19
	2022	4
	су шаруашылығы	5
	2017	4

2018	0
2019	0
2020	1
2021	0
2022	0
сәулет	658
2017	3
2018	20
2019	9
2020	9
2021	616
2022	1
геология	15
2017	3
2018	3
2019	5
2020	1
2021	1
2022	2
астрономия	1926
2017	0
2018	1385
2019	540
2020	0
2021	0
2022	1
электроника	35
2017	0
2018	14
2019	0
2020	0
2021	9
2022	12
биология	20
2017	0
2018	1
2019	1
2020	1
2021	11
2022	6
тамақ өнеркәсібі	3
2017	0
2018	1
2019	2

2020	0
2021	0
2022	0
физика	3
2017	0
2018	2
2019	1
2020	0
2021	0
2022	0
информатика	1012
2017	0
2018	3
2019	27
2020	0
2021	937
2022	45
ауылшаруашлығы	4
2017	0
2018	1
2019	0
2020	3
2021	0
2022	0
математика	1
2017	0
2018	1
2019	0
2020	0
2021	0
2022	0
жеңіл өнеркәсіп	20
2017	0
2018	0
2019	4
2020	10
2021	6
2022	0
машинажасау	27
2017	0
2018	0
2019	0
2020	27
2021	0

2022	0
*	96
2017	3
2018	30
2019	0
2020	20
2021	31
2022	12

III Бекітілген терминологияның құрылымдық параметрлеріне жүгіну кішітілдерде орын алған проблемаларды анықтауды көздейді және терминжасам ісімен айналысатын мамандарға, аудармашыларға аталған қиындықтарды шешудің ықтимал жолдарын ұсынуға мүмкіндік береді. Терминологияның құрылымдық ерекшеліктерін қарастырғанда, біз ең алдымен формаға, яғни терминологиялық бірліктің морфологиялық құрылымына назар аударамыз. Осы критерий бойынша арнайы лексикалық бірліктерді бірнеше құрылымдарға жіктеп көрсеттік. Терминологияны ретке келтірудің аса маңызды міндеті – термин құрылымын анықтау болып табылады. Себебі, бұл белгілі бір арнаулы білім саласы аясында терминнің сол жүйеге сай басым үлгі бойынша жасалуымен тығыз байланысты.

4.2.1 Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы (қоғамдық-гуманитарлық):

түбір (қоғамдық-гуманитарлық) – 89

оның ішінде:

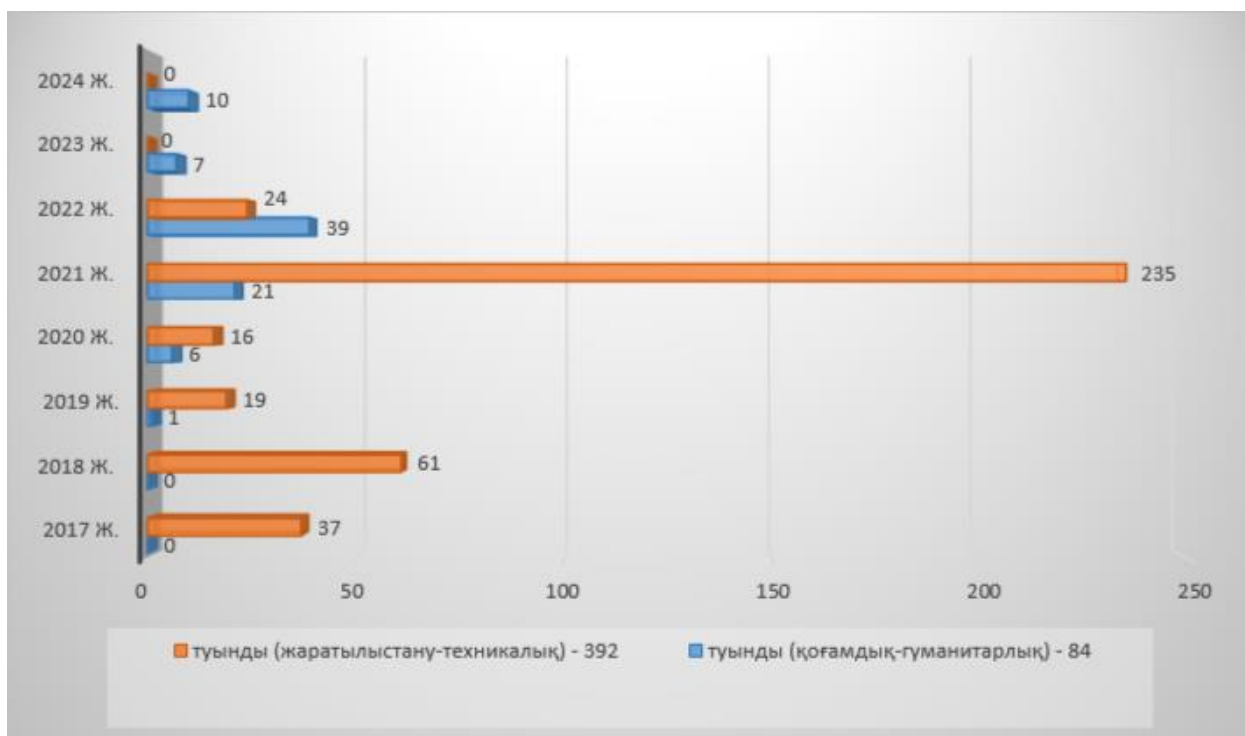
2019 – 5; 2020 – 12; 2021 – 25; 2022 – 29; 2023 – 10; 2024 – 8;

Терминжасам құрылымы бойынша үлес салмағы (жаратылыстану-техникалық):

түбір (жаратылыстану-техникалық) – 743

оның ішінде:

2017 – 80; 2018 – 271; 2019 – 91; 2020 – 40; 2021 – 251; 2022 – 10.

туынды (қоғамдық-гуманитарлық) -84

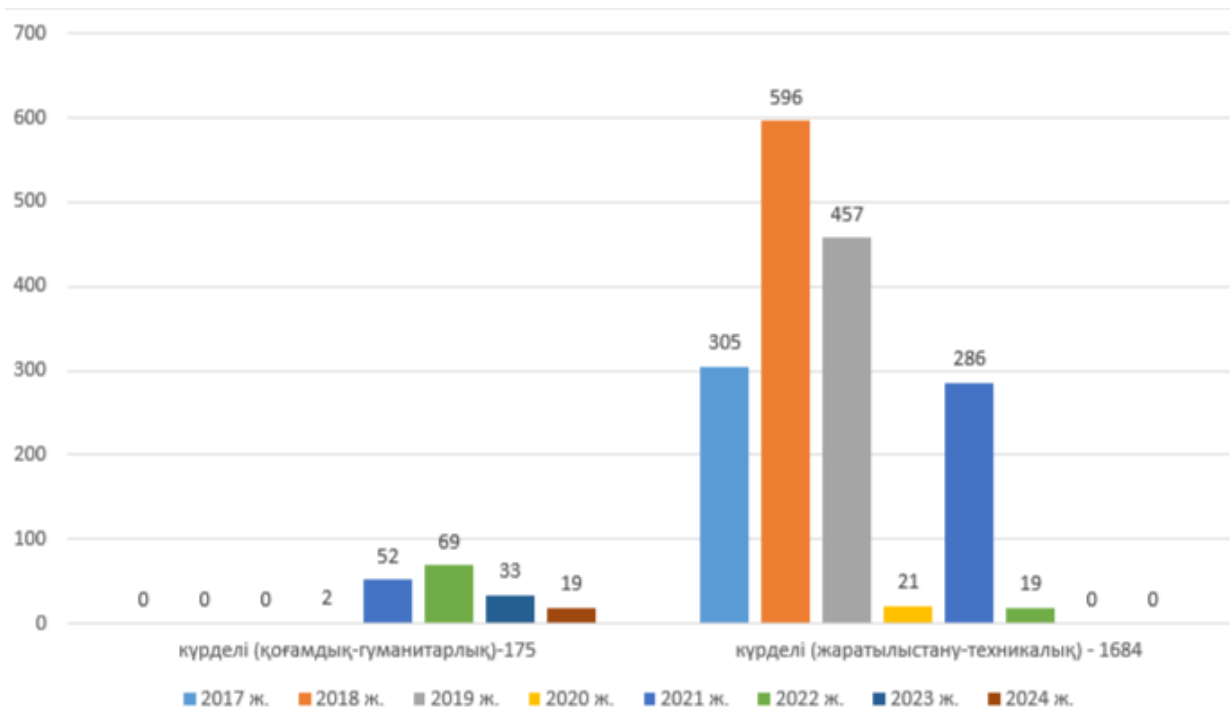
оның ішінде:

2019 – 1; 2020 – 6; 2021 – 21; 2022 – 39; 2023 – 7; 2024 – 10

туынды (жаратылыстану-техникалық) -392

оның ішінде:

2017 – 37; 2018 – 61; 2019 – 19; 2020 – 16; 2021 – 235; 2022 – 24

күрделі (қоғамдық-гуманитарлық) – 175

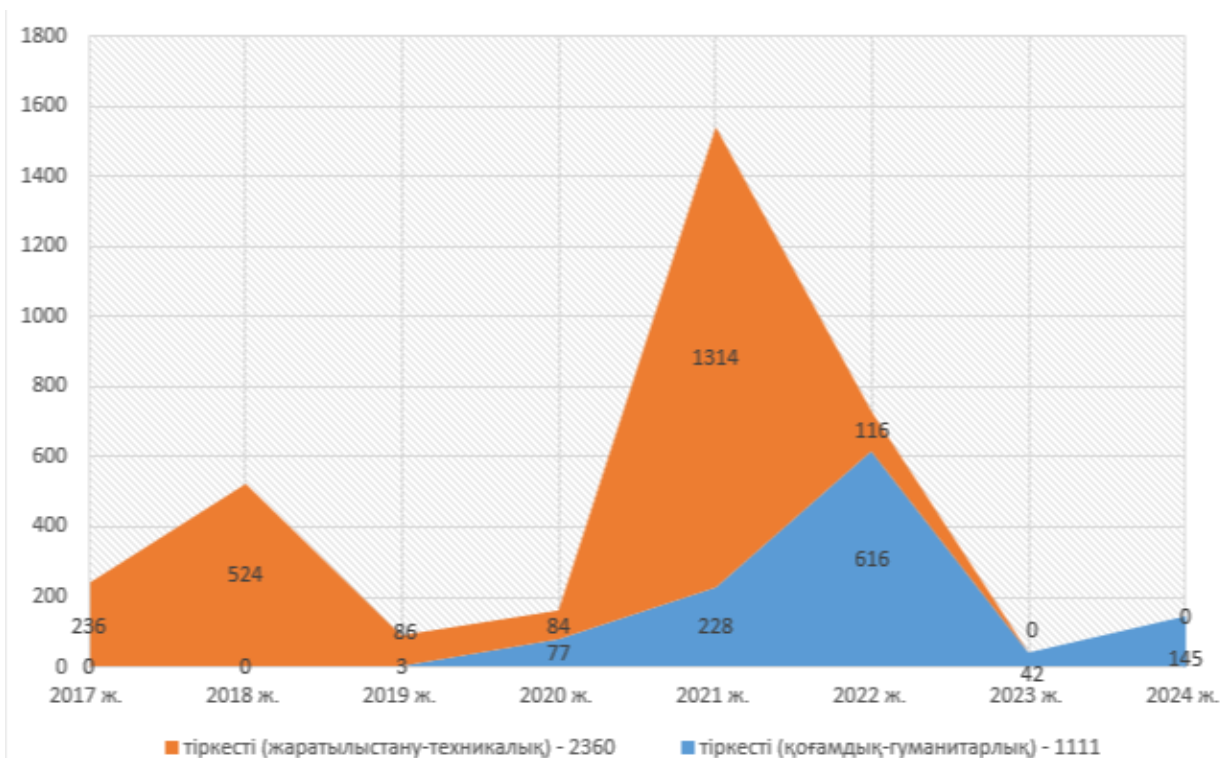
оның ішінде:

2019 – 0; 2020 – 2; 2021 – 52; 2022 – 69; 2023 – 33; 2024 – 19

күрделі (жаратылыстану-техникалық) – 1684

оның ішінде:

2017 – 305; 2018 – 596; 2019 – 457; 2020 – 21; 2021 – 286; 2022 – 19

тіркесті (қоғамдық-гуманитарлық) – 1111

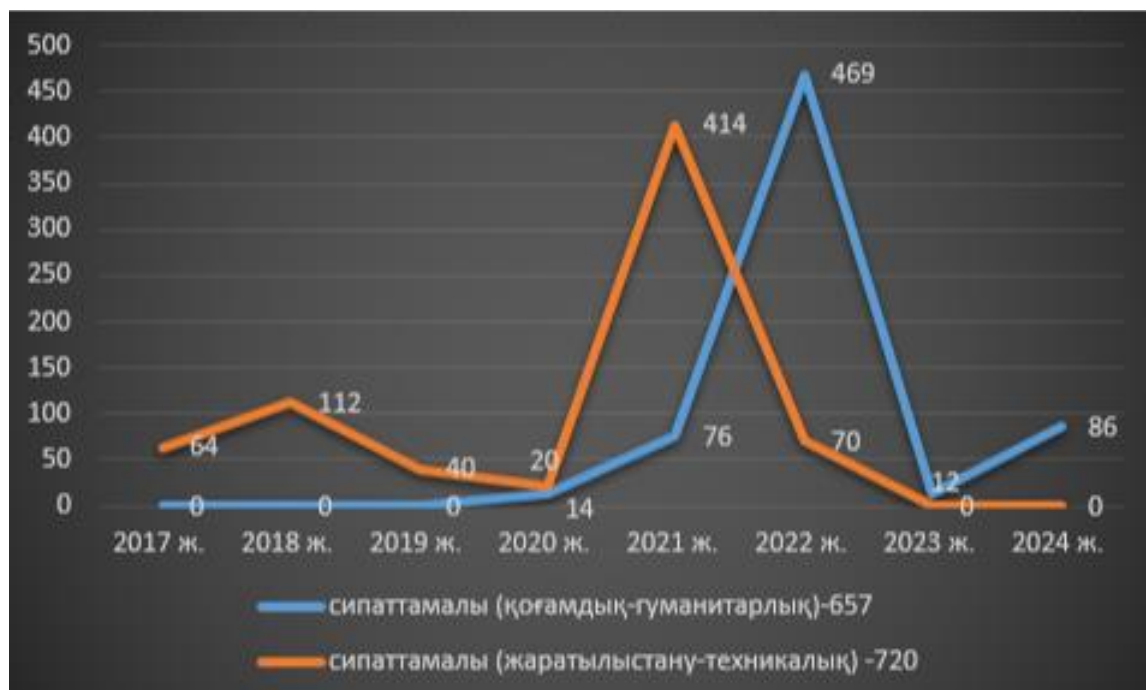
оның ішінде:

2019 – 3; 2020 – 77; 2021 – 228; 2022 – 616; 2023 – 42; 2024 – 145

тіркесті (жаратылыстану-техникалық) – 2360

оның ішінде:

2017 – 236; 2018 – 524; 2019 – 86; 2020 – 84; 2021 – 1314; 2022 – 116

сипаттамалы (қоғамдық-гуманитарлық) – 657

оның ішінде:

2019 – 0; 2020 – 14; 2021 – 76; 2022 – 469; 2023 – 12; 2024 – 86

сипаттамалы (жаратылыстану-техникалық) – 720

оның ішінде:

2017 – 64; 2018 – 112; 2019 – 40; 2020 – 20; 2021 – 414; 2022 – 70

қысқартулар (қоғамдық-гуманитарлық) – 2

оның ішінде:

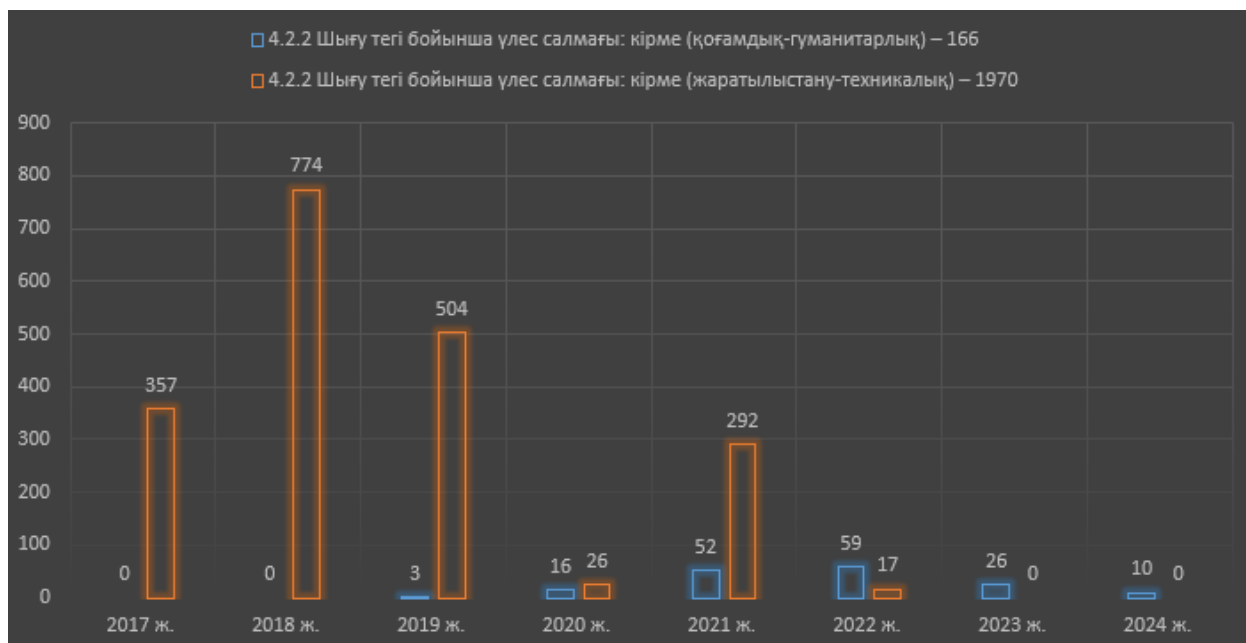
2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 1; 2023 – 0; 2024 – 1

қысқартулар (жаратылыстану-техникалық) – 2

оның ішінде:

2017 – 1; 2018 – 0; 2019 – 1; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 0

IV Терминология мен жеке терминдер, сондай-ақ терминологиялық жүйелер қалыптасуының қайнар көздері, яғни шығу тегі, сонымен қатар олардың пайда болу уақыты жағынан да күрделі және біркелкі емес. Өйткені, ғылымның, мәдениеттің, өндірістік қызметтің белгілі бір саласына қатысты терминологияның тарихы, ең алдымен табиғат пен қоғам туралы білімнің даму заңдылығы болып табылады. Сондықтан да кез келген ғылымның тарихы сөзсіз осы саладағы ұғымдар мен терминдердің даму тарихын қамтиды:

4.2.2 Шығу тегі бойынша үлес салмағы:

кірме (қоғамдық-гуманитарлық) – 166

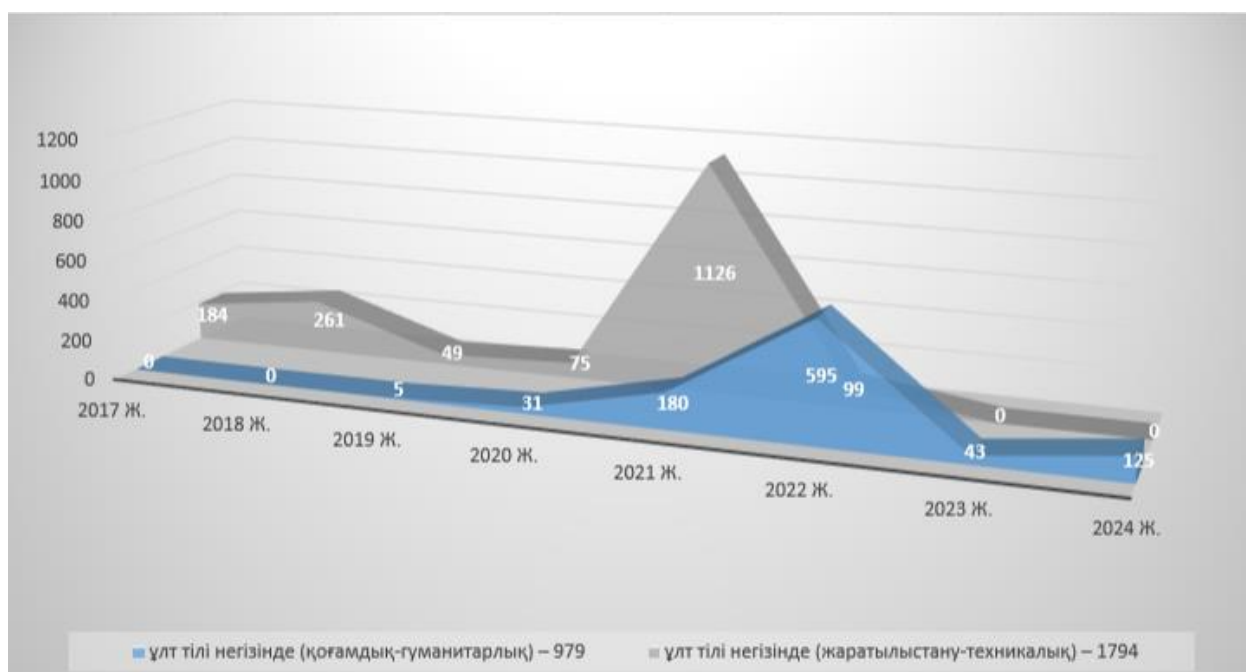
оның ішінде:

2019 – 3; 2020 – 16; 2021 – 52; 2022 – 59; 2023 – 26; 2024 – 10

кірме (жаратылыстану-техникалық) – 1970

оның ішінде:

2017 – 357; 2018 – 774; 2019 – 504; 2020 – 26; 2021 – 292; 2022 – 17

ұлт тілі негізінде (қоғамдық-гуманитарлық) – 979

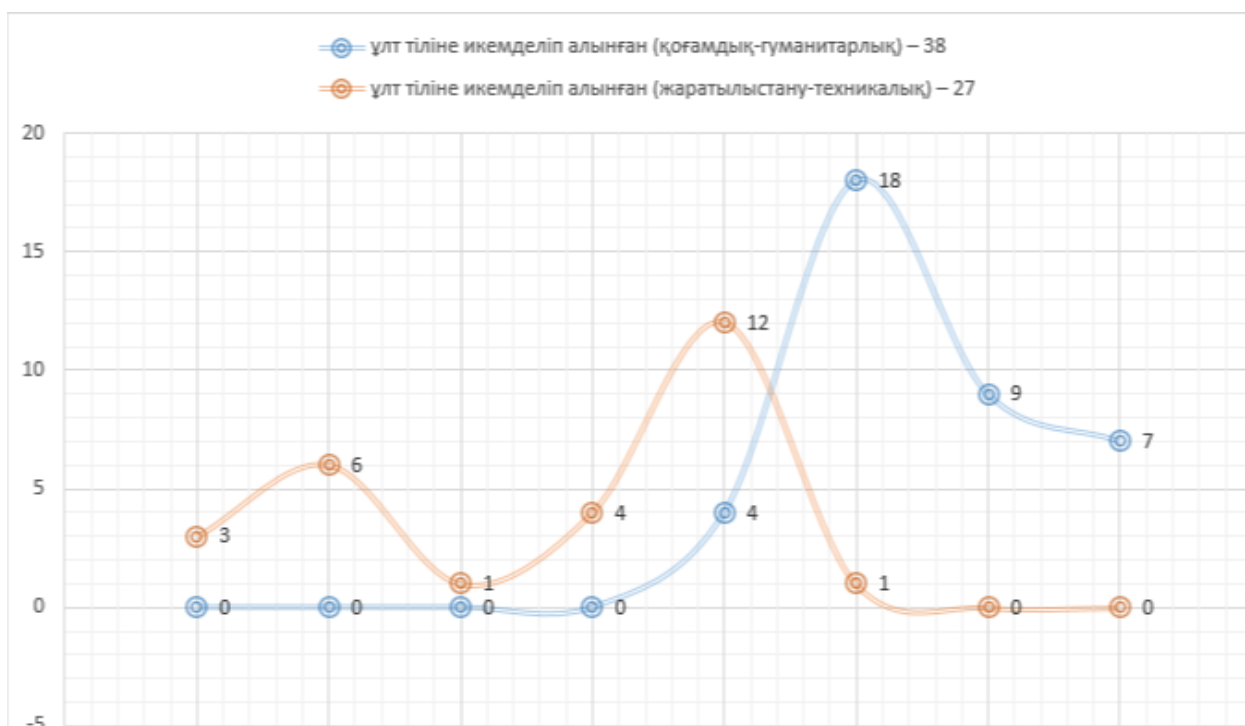
оның ішінде:

2019 – 5; 2020 – 31; 2021 – 180; 2022 – 595; 2023 – 43; 2024 – 125

ұлт тілі негізінде (жаратылыстану-техникалық) – 1794

оның ішінде:

2017 – 184; 2018 – 261; 2019 – 49; 2020 – 75; 2021 – 1126; 2022 – 99

ұлт тіліне икемделіп алынған (қоғамдық-гуманитарлық) – 38

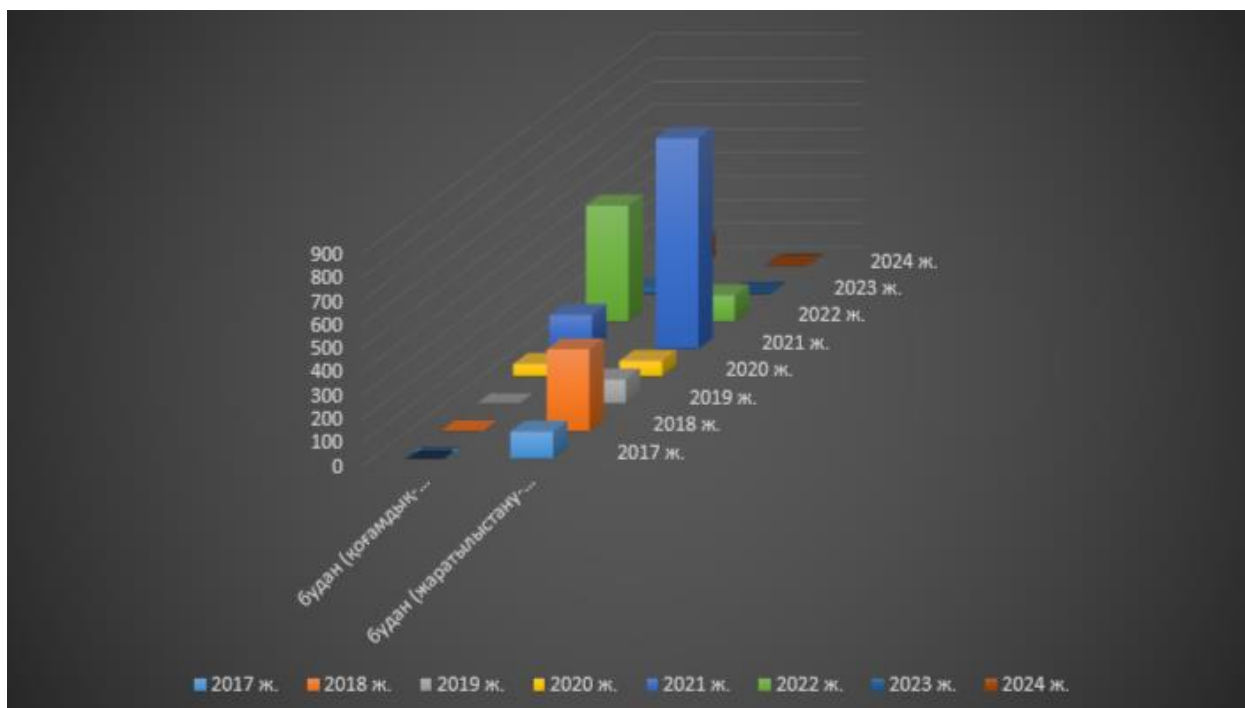
оның ішінде:

2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 4; 2022 – 18; 2023 – 9; 2024 – 7

ұлт тіліне икемделіп алынған (жаратылыстану-техникалық) – 27

оның ішінде:

2017 – 3; 2018 – 6; 2019 – 1; 2020 – 4; 2021 – 12; 2022 – 1

бұдан (қоғамдық-гуманитарлық) – 820

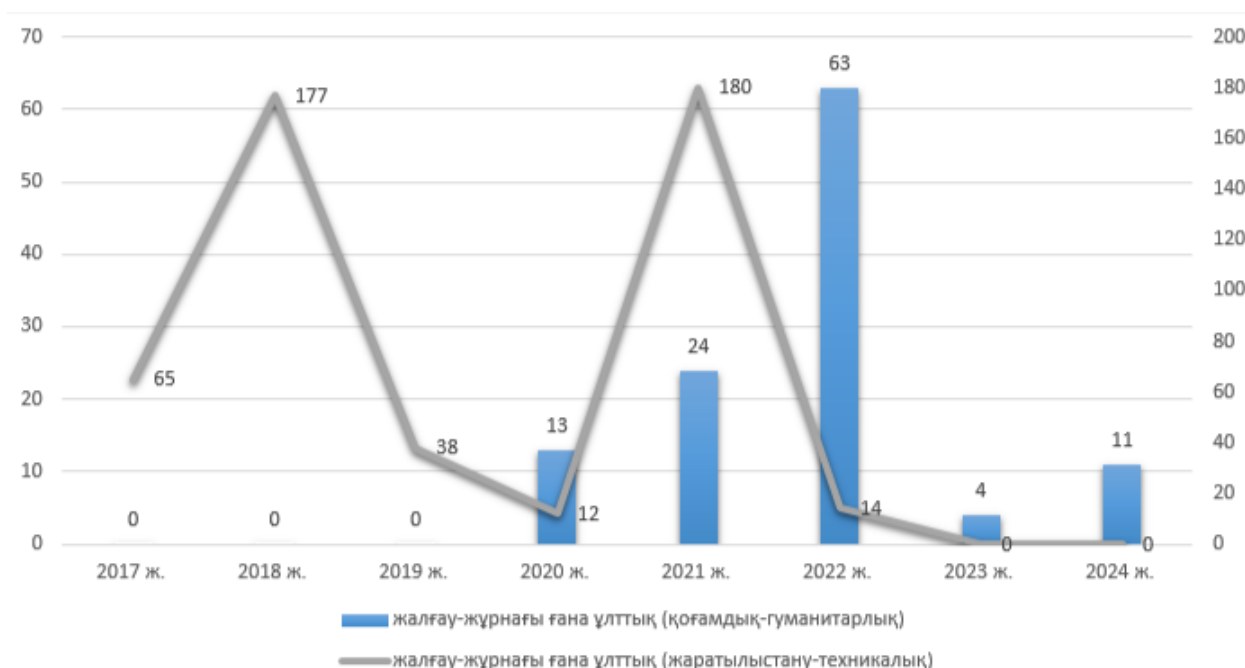
оның ішінде:

2019 – 1; 2020 – 51; 2021 – 142; 2022 – 488; 2023 – 22; 2024 – 116

бұдан (жаратылыстану-техникалық) – 1624

оның ішінде:

2017 – 114; 2018 – 346; 2019 – 102; 2020 – 64; 2021 – 890; 2022 – 108

жалғау-жұрнағы ғана ұлттық (қоғамдық-гуманитарлық) – 115

оның ішінде:

2019 – 0; 2020 – 13; 2021 – 24; 2022 – 63; 2023 – 4; 2024 – 11

жалғау-жұрнағы ғана ұлттық (жаратылыстану-техникалық) – 486
оның ішінде:

2017 – 65; 2018 – 177; 2019 – 38; 2020 – 12; 2021 – 180; 2022 – 14

V Кәсіби қарым-қатынасты сәтті жүзеге асыру үшін терминологиялық сөздіктер жасалады. Жалпы ғылыми ой, оның ішінде терминология саласы да бір орында тұрмайды. Ғылыми мектептердің жаңа идеялары жаңа терминдерді тудырады, оларды лексикографияда тіркеу қажеттілігі туындайды. Терминологиялық сөздіктер ойды вербалдау, сөздің ұғым көлемін теориялық негіздеу, жіктеу қажеттілігі нәтижесінде туындайды. Сондықтан да терминнің терминологиялық сөздікте тіркелу мәселесі арнайы қарастыруды қажет ететін мәселелер қатарына жатады.

4.4.1 Терминологиялық сөздіктерде:

тіркелгендердің саны (қоғамдық-гуманитарлық) – 968

оның ішінде:

2019 – 5; 2020 – 31; 2021 – 177; 2022 – 588; 2023 – 42; 2024 – 125

тіркелгендердің саны (жаратылыстану-техникалық) – 1265

оның ішінде:

2017 – 160; 2018 – 243; 2019 – 49; 2020 – 71; 2021 – 702; 2022 – 40

тіркелмегендердің саны (қоғамдық-гуманитарлық) – 3

оның ішінде:

2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 1; 2022 – 1; 2023 – 1; 2024 – 0

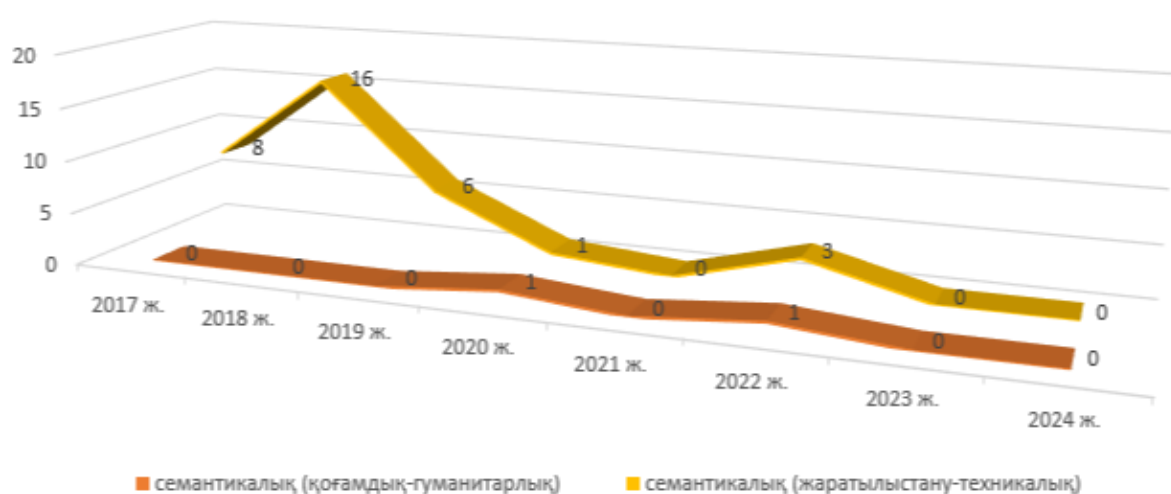
тіркелмегендердің саны (жаратылыстану-техникалық) – 526

оның ішінде:

2017 – 26; 2018 – 16; 2019 – 0; 2020 – 4; 2021 – 421; 2022 – 59

VI Терминдер арнаулы тілдің семантикалық өзегі болып табылады және негізгі мазмұндық ақпаратты береді. Арнаулы тілдерде орталықтық орын алатын терминологияның қалыптасуы мен дамуы белгілі бір дәрежедегі дербестікке ие болып келеді. Осымен байланысты терминді бағалаудың лингвистикалық критерийлері, атап айтқанда, оның нормативтік талаптарға сәйкес келуі осыдан туындайды. Жалпы алғанда, лингвистикалық нормативтілік дегеніміз – терминнің жасалымы мен қолданысының дұрыстығы болып саналады. Терминжасам мен терминнің жұмсалым үдерістері стихиялы емес, тіл мамандары мен терминологтардың бақылауында болатын саналы-мақсатты үдерістер болып табылады. Бұл терминологияның жүйелілігі, терминнің мәнмәтіннен тәуелсіздігі, термин қысқалығы, оның абсолютті және барынша бірмағыналылығы, түсінікті әрі жеңіл, оңай қабылданатыны т.б.

4.4.5 термин нұсқаларының терминологиялық нормаларға сәйкестігінің статистикасы

4.4.5 термин нұсқаларының терминологиялық нормаларға сәйкестігінің статистикасы:

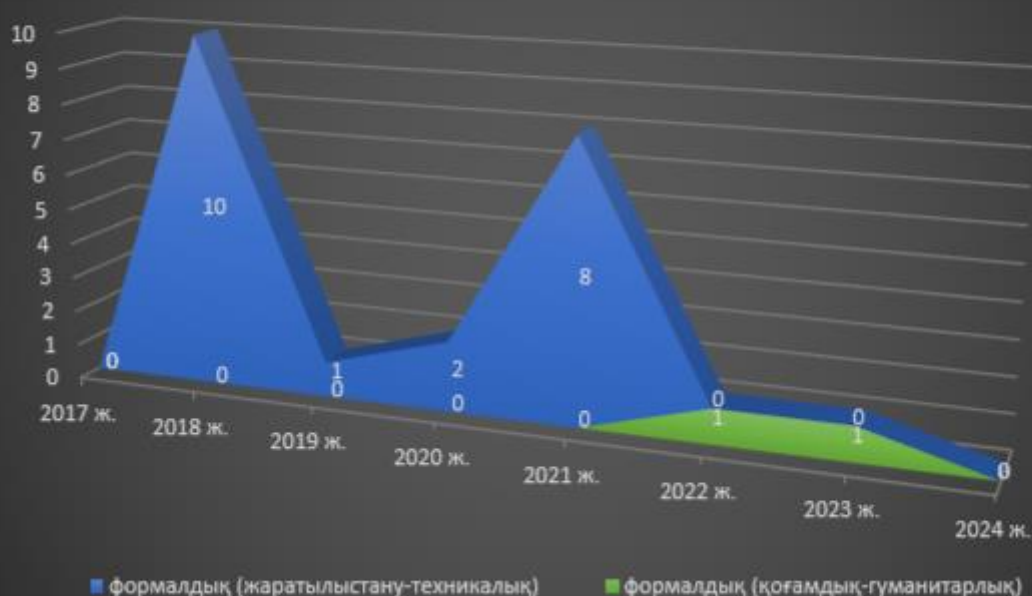
семантикалық (қоғамдық-гуманитарлық)

2019 – 0; 2020 – 1; 2021 – 0; 2022 – 1; 2023 – 0; 2024 – 0

семантикалық (жаратылыстану-техникалық)

2017 – 8; 2018 – 16; 2019 – 6; 2020 – 1; 2021 – 0; 2022 – 3

4.4.5 термин нұсқаларының терминологиялық нормаларға сәйкестігінің статистикасы

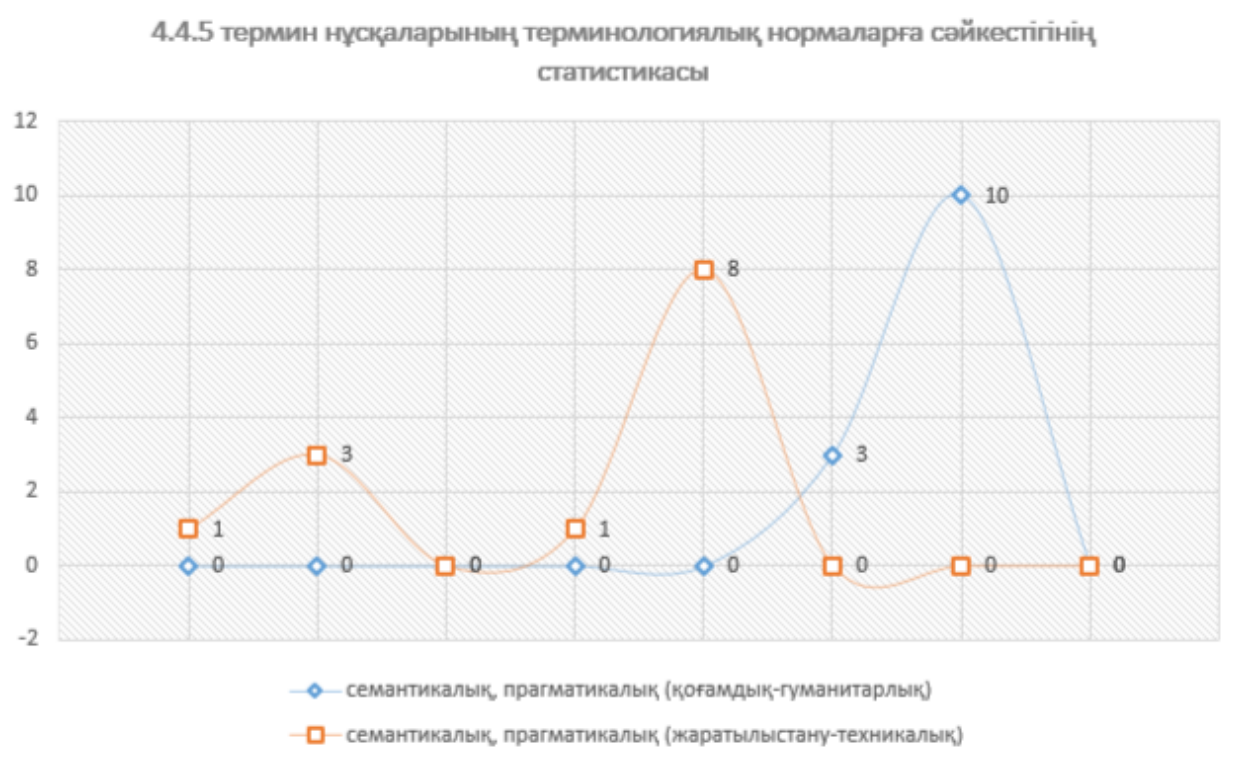

формалдық (қоғамдық-гуманитарлық)

2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 1; 2023 – 1; 2024 – 0

формалдық (жаратылыстану-техникалық)

2017 – 0; 2018 – 10; 2019 – 1; 2020 – 2; 2021 – 8; 2022 – 0

семантикалық, прагматикалық (қоғамдық-гуманитарлық)

2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 3; 2023 – 10; 2024 – 0

семантикалық, прагматикалық (жаратылыстану-техникалық)

2017 – 1; 2018 – 3; 2019 – 0; 2020 – 1; 2021 – 8; 2022 – 0

семантикалық, формалдық (қоғамдық-гуманитарлық)

2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 1; 2023 – 0; 2024 – 0

семантикалық, формалдық (жаратылыстану-техникалық)

2017 – 12; 2018 – 11; 2019 – 2; 2020 – 3; 2021 – 1; 2022 – 0

формалдық, прагматикалық (қоғамдық-гуманитарлық)

2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 1; 2023 – 5; 2024 – 1

формалдық, прагматикалық (жаратылыстану-техникалық)

2017 – 0; 2018 – 0; 2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 0

прагматикалық (қоғамдық-гуманитарлық)

2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 0; 2023 – 0; 2024 – 0

прагматикалық (жаратылыстану-техникалық)

2017 – 0; 2018 – 2; 2019 – 0; 2020 – 0; 2021 – 0; 2022 – 0

VII Қазіргі тіл ғылымында терминдер мен жеке терминологиялық жүйелерді зерттеуге байланысты мәселелер үнемі қызығушылық тудырып отырғаны белгілі. Өз кезегінде, бұл терминологияның қазіргі білім жүйесіндегі, адамның барлық практикалық іс-әрекетіндегі рөлімен, сонымен қатар жалпы сөздегі терминдік мағынаны қалыптастыру мәселесін қамтитын бірқатар шешімін таппаған, даулы мәселелердің болуымен түсіндіріледі. Жалпықолданыстық мағынаның терминологиялық мағынаға айналу тетігін зерттеу жаңа ғылыми міндет болып табылады, оның шешімі ең алдымен сөздің семантикалық құрылымында болып жатқан терең үдерістерді талдауда жатыр. Бұл ретте терминологиялық мағынаның қалыптасуы тек семантикаға ғана емес, сонымен бірге лексикалық бірліктің жүйелік байланыстарына, оның парадигматикалық және синтагматикалық қасиеттеріне де әсер ететін күрделі үдеріс болғандықтан, әртүрлі белгілер кешенін ескеру маңызды. Ал, бұл аталған күрделі мәселелердің шешімі тікелей терминнің дефинициясына байланысты.

7 4.3.1 Анықталған дефинициялардың саны

8019

Сонымен, бекітілген терминдерге мониторинг жасау барысында мынадай қорытынды жасадық:

а) терминдерді бекітуде бұрыннан қалыптасып келе жатқан тәжірибе – өзге елдің терминдерін еш өзгеріссіз дәл сол күйінде (*брахиоцефалия, бронхоаденит, ваготомия, вакцина, гельминтоз* және т.б.) қабылдау үдерісі өзгермей тұр. Шеттен енген сөздерді баламасыз немесе қазақ тіліне бейімдемей дәл сол күйінде бекітуді қажет деп санамаймыз;

ә) ағылшын тілі терминдерін дәл сол күйінде (*PR (пиар) үндеу, DDoS-шабуыл, adventure-туризм, 0 day, time-of-flight камерасы* және т.б.) қабылдау басымдыққа ие болып келеді. Өздеріңізге белгілі қазақ тілі таңбалауда әзірге кирилл қарпін қолданады. Сол себептен латын таңбалы терминдерді қазақ тілі терминологиялық қорына енгізуді артық деп санаймыз;

б) терминдер жарыспа нұсқада (*пристань – айлақ; кемежай, архив данных – деректер архиві; деректер мұрағаты, достигнутый статус – қол жеткен статус, қол жеткен мәртебе, единство – бірлік, ауызбірлік, культурный шок – мәдени шок; мәдени есеңгіреу* және т.б.) бекітілген. Әрине терминжасамда жарыспалыққа рұқсат етіледі. Бірақ бекіту кезінде бір ғана нұсқаны қалдырған дұрыс.

в) бір терминді жақын салалар арасында қайталап (*насос – сорғы (информатика, энергетика), перила – таяныш (индустрия, сәулет)* және т.б.) бекіту қажеттілігі жоқ. Себебі бұл терминдер айтылуы бір, мағынасы әртүрлі омоним терминдер болып табылмайды.